

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 5, Sayı:18, Mart 2019, s. 160-173

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAVLAK

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Felsefe, ahmetkavlak@gmail.com

“BİLİMSELLİK” ÜZERİNE

Özet

Sistemik düşünmenin en önemli özelliği netleşmiş kavramlar üzerinden icra edilmesidir. İki farklı zihinde içeriği örtüşmeyen kavramlar üzerinden yapılan akıl yürütmelerin sonuçsuz kalacağı aşikardır. Felsefi tartışmalarda amaç, sonucu hedeflemekle birlikte, problemin net olarak ortaya konulmasıdır. Netleşen bir kavram ile -ki netleşmekten iki zihinde de aynı içeriğe sahip olmayı kastediyoruz- problemin anlaşılması daha kolay sağlanacağı gibi, akıl yürütmelerin de problemin gerektirdiği istikamette olmasına neden olacağından sonucun elde edilmesi de kolaylaşacaktır. Felsefe bilimin problemleriyle değil bilimin ne olduğu ile ilgilenir. Sonuçta felsefenin müdahil olduğu her alanda bir dil çözümlemesi gerekmektedir. Dil ise zihinlerin iletişim vasıtası olduğu için, her türlü problem ister istemez kavram netleşmesine dönüşmektedir. Netleşmiş kavramlar da zihinde anlamının ilk şablonlarına dönüştüğü için, dilsel ifadelerin yani önermelerin kavramları olan doğru-yanlış kavramları da bu suretle netleşme yoluna girmektedir. Doğa bilimlerinin sosyal bilimlerin önüne geçmeye başladığı 17. yüzyıldan itibaren “kesin bilgi” arayışının doğa bilimlerindeki “bilimsellik” kriterine dönüştüğünü görmekteyiz. Sosyal bilimlerin kesinliği ve bilimselliği doğa bilimlerinin gerisinde kalmış, dolayısıyla da “bilimsellik” sıfatı günümüze kadar doğa bilimlerine ait olmuştur. Her ne kadar hermeneutik filozoflarının insani bilimlerin üstünlüğü konusunda önerileri ve akıl yürütmeleri olmuşsa da pratik değildir. “Deneylenebilir sabit gerçeklik” anlamında kullanılan bilimselliğin doğa bilimlerinden yana olması, ister istemez “hakikat” kavramını kullanan sosyal bilimlerde “görecelilik” kavramının oluşmasına neden olmuştur. Bu çalışmada doğa bilimlerinin, sosyal bilimlerin önüne geçmesine neden olan “bilimsellik” kriterlerinin analizi ve bu analize göre bu kriterlerin sosyal bilimler için de kullanılmasının mümkün olup olmadığı ya da

sosyal bilimlerde “bilimsellik” için nasıl bir kriterin kullanılması gerektiği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: bilimsellik, deney, hakikat, sınır koyma, çelişki, kanun

ON “BEING SCIENTIFIC”

Abstract

The most important property of systematical thinking is its construction by explicit concepts. It is clear that reasoning by concepts not overlapping in distinct minds would be resultless. The aim of philosophical discussions is to execute a problem transparently. Explicit concepts would help to make easier reaching a result. Philosophy is interested in “what science is” instead of “what problems of science are”. In each area related with philosophy, there is a need for linguistic analysis. Since language is a tool for communication of minds, every problem necessarily turns into a problem of explicating concepts. Explicated concepts are the leading templates of understanding in mind. Hence, explicating the concepts of true-false would be possible by just this way. Since 17th century in which natural science have drawn away social sciences, it is seen that the search for “certain knowledge” transforms to the criterion of “being scientific” in natural sciences. In the context of objectivity and certainty, social sciences could not struggle with natural sciences and “being scientific” have been attributed to natural sciences until today. Although hermeneutics philosophers had suggestions and reasonings on the superiority of humanities, these suggestions are not practical. Being scientific means “experienceable constant reality” and it is closer to natural sciences. Therefore, the term of “relativity” is often used in social sciences. In this study, the criterion of being scientific is analyzed and it is discussed whether using these criteria in social sciences is possible. Then, it is argued that if it is not possible, what kind of criterion we need in social sciences.

Keywords: being scientific, experiment, reality, demarcation, conflict, law.

1- Giriş

Felsefe diğer disiplinlerden farklı olarak şey’in bizzat kendisini nesne edinir. Tartışmaya konu olan her bir terimin içerik itibariyle diğer terimlerden tam olarak ayrılması esastır. Önce dilde sonra zihinde ayrılan terim ile doğru düşünmenin ilk basamağı gerçekleşmiş olur. Zihinler arası iletişimin bir yolu olan dilin, çağrıştırdığı kavramların iki zihinde tam olarak örtüşmesini sağladığı oranda iletişimi doğru olarak gerçekleştirdiği kabul edilebilir. Zihinde bulunmayan kavramın yokluğu ile zihnin o kavrama ait dünyası kapanmış demektir (Wittgenstein 2001:131).¹ Bu nedenle dil sadece iletişimin değil, düşünebilmenin de sınırlarını belirler.

---

¹ Wittgenstein “dilimin sınırları dünyanın sınırlarıdır”.

İnsan düşüncesi ya da düşünce, apriori olarak, duyuların ötesine geçmek anlamı taşır. İnsan, duyularının bildirdiğinin ötesinin de farkında olan bir canlıdır. Düşünce ya da onun temsilcisi olan akıl,² “farkında olduğunun farkında olmak” işlevine sahiptir. Aklın bir öncesi olan ve hayvanlarla da ortak olan **şuur**,³ sadece “farkında olmak” (Kavlak 1998:20) ile sınırlıdır. Duyular sadece muhatap olunan nesne ile sınırlı olduğu için, birleştirme, ayırıştırma gibi yargı özelliklerine sahip değildir. Locke ve Hume gibi deneycilerin deney-bilgi bağıntısını Kant biraz daha teferruatlandırıp, değerlendirmeyi zihindeki 12 kategorinin işlevi olarak açıklamıştır (Kant 2002:77).

Felsefe, bilimsel kabul edilen bir deneyle değil, bilimin ne olduğu, ne zaman bilimsellik kriterinin oluştuğu ile ilgilenir. Kant felsefesinin genelde yapmaya çalıştığı gibi, sorun sınır sorunudur. Tıpkı aklın tanımında olduğu gibi meşgul olduğu disiplinin sınırlarının belirlenmesi ile tanım yapmak. Her tanım bir sınır çizmektir.⁴ Bir şeyin sınırını ortaya koyan tanım sadece onun ne olduğu ile değil, ne olmadığı ile de çizilmek zorundadır. Bir bilimsel önerme de dolayısıyla sınırları çizilmiş önerme demektir. “Bilimsellik” ancak sınırların çizilmiş olmasıyla ve ne olduğu kadar ne olmadığına da belirlenmiş olmasıyla gerçekleşebilir.⁵

Kant felsefesinde olduğu gibi bilimsellik tanımında da en önemli olan unsurun sınır çizme problemi olduğu görünüyor. Bu durumda problem “sınır çizme” usulünün nasıl gerçekleşeceği, diğer bir deyişle bilimsellik kriterinin hangi şartlarda gerçekleşeceğine ilişkindir.

2- Doğa bilimlerinde “bilimsellik” anlayışı

Felsefe tarihinde **Sofistler**den sonra **Sokrates** ile birlikte var olan “doğru bilgi” düşüncesinin, doğa bilimlerinin beşeri bilimlerin önüne geçmeye başladığı 17. Yüzyıldan itibaren “bilimsellik” kriterine dönüştüğünü görüyoruz.

Aristoteles için doğru bilginin kriteri sadece insanın yapabildiği tümdengelimdi. Tümdengelimsel akıl yürütmede tek problem ilk önermenin nasıl elde edildiği problemiydi (Windelband 1901:136). Tümevarım sadece tümdengelimsel akıl yürütmenin ilk önermesini elde etmek için kullanılmaktaydı. **Francis Bacon**’a kadar bu anlayış ortaçağ boyunca değişmedi. Bacon ise modern ve deneysel bilimin tümevarımla elde edileceğini ifade etti (Mason 2001:127). Günümüze kadar da bu anlayışın değişmediği söylenebilir.

---

² “Akl” kelimesi Arapçada sınır ve bağ anlamına gelir. Türkçede “haddini bilmek” veya “uslu olmak” anlamlarına benzer bir karşılık içerir. Fakat işlev olarak “farkında olduğunun farkında olmak” anlamına gelir.

³ “Şuur” kelimesi Arapçada “hissetmek” anlamına gelir. Bunun tam Türkçesi “farkında olmaktır”, “bilinç” değildir.

⁴ Eğer karanlık olmasaydı ışık çok şiddetli olarak “var” olduğu halde insanın bilmesine kapalı olurdu. Işığı bilebilmek için ya hakiki ya da farazi bir karanlık ile sınır çizmek mecburidir. Çünkü zıttı olmayan “şey”, insanın bilmesine kapalıdır.

⁵ Osmanlı Türkçesinde tanımın tanımı: “efradını cami, ağyarını mani”. Yani onunla ilgili her şeyi içine almalı, onunla ilgili olmayan her şeyi dışarıda bırakmış olmalı.

“Viyana Çevresi” de özetle tümevarımı ve duyusallığın verilerini bilimselliğin tek kriteri olarak kabul ettikten sonra bilimsellik anlayışında Popper hariç çok fazla bir değişiklik olduğu söylenemez.⁶ Popper’in tümevarım için ortaya koyduğu **yanlışlama** kriteri de kesin sonuç değil, **pekiştirme** iddiasındadır.

Aslında bilim dediğimiz olgu iki farklı temelden beslenir. Birincisi bizzat deneylenebilen⁷ olguların genelleştirilmesi ile “**kanun**” elde edilmesi. Diğeri ise deneylenemeyen alanlarda hipotezlerin öne sürülmesi ile geçici açıklamaların kabul edilmesi. Bu ikinci kısım daha çok **Kuhn**’un söz konusu ettiği alandır (Kuhn 2000:67-72). Çünkü deneylenebilen alanlarda bir **paradigma** söz konusu edilmesi güçtür. O zaman Güneşin ya da Dünyanın hangisinin merkezde olduğu problemi deneylenemediği için paradigma olarak adlandırılabilmiştir. Serbest düşen bir cisimle ilgili bir paradigma yoktur. Deneylenemeyen alan deneylenebilen alana göre son derece fazladır ve bilimsellik tartışmaları da en çok bu alanlarda gerçekleşmektedir. Bu alan ister istemez sosyal bilimlerin nesnesi olarak insanın akıl yürütmelerini, öngörülerini, taraftarlıklarını ve duygusallığını içermektedir.

Bu ikinci alanda deneyleme mümkün olmadığı için bu alandaki bilimsellik, elde edilen verilerden hareketle duruma uygun senaryolar üretme şeklinde gerçekleşir. Senaryolar deneyleme imkanının dışında oldukları için bunlardan herhangi birisinin -kişisel öngörüler ve taraftarlıkların yönlendirmesiyle- bilimsel olduğu kabul edilir. Bu alanda bilimsellik kriteri olarak akla uygunluk veya o senaryoyu destekleyen bilim adamları gösterilir ki her ikisinin de deneylenebilen alana kıyasla bir bilimsellik değeri yoktur.

Ancak tartışmaların çoğunluğu bu alandadır. Fizikçiler suyun donma ve kaynama noktasının arasını yüze böldükleri için buna bağlı ölçümlere, ölçüm kalitesi dışında itiraz yoktur. Bu alanda sadece deneyler ve ona bağlı yargıdan uzak yeni sonuçlar bulunmaya çalışılır ki arzu edilen şey, bu alanda kişisel yorum ve tavırların bulunmamasıdır. **Hume**’un “**idea ilişkileri**” dediği alanda zaten tartışma yoktur. Tartışma tam da Hume’ün farkına vardığı gibi “**olgu sorunları**” alanındadır. Ancak Hume’ün ayırımına göre düşünürsek olgu sorunları da “deneylenebilen” ve “deneylenemeyen” olarak ikiye ayrılmaktadır. Hume epistemik alanda olgu sorunlarındaki nedensellik beklentisinin “**bilgi**”ye değil daha önce görüldüğü için **beklentiye**⁸ dayalı olduğunu söylemişti (Hume 2007: 31-32). Hume’ün bu ince noktasını fark eden Kant, Hume’ün kendisini **dogmatik uykudan** uyandırdığını söylemiştir (Kant 2002:8).

Hume’ün fark ettirdiği nokta bizim ayırdığımız bilimin her iki yönünü de içermektedir. Zorunluluğun ya da nedenselliğin meçhuliyeti anlamında bir farkları yoktur. Ancak bu çalışmadaki amacımız, nedenselliğin ya da zorunluluğun bilinmesi değil, nedensellik bilinsin veya bilinmesin bu alanda yani deneylenemeyen alanda kesin bilginin nasıl elde edileceği prob-

⁶ Popper’in yanlışlama kriterinin bir anlamı şudur: bir iddianın doğru ispatlanabildiğine delil, o iddianın her şartta doğru olduğunu ispatlamak değil, hangi şartlarda doğru olmayacağını da belirleme imkanının olmasıdır. Hangi şartlarda yanlış olacağı belirlenememiş bir iddia inançtan ibarettir (Kavlak 2018:512).

⁷ Deneyleme: nesnenin üzerinde tekrar tekrar deney yapılabilmesi ve her yapıldığında aynı sonuçların alınması.

⁸ “Beklenti”, “alışkanlık” ya da tam Türkçesi ile “ülfet” anlamındadır.

lemidir. Kesin bilgi söz konusu olduğunda **deneylenebilen** ve **deneylenemeyen** ayırımı daha uygun görünmektedir. Deneylenebilen alan tıpkı **idea ilişkileri** gibi ya da en azından deneylenemeyene göre daha tartışmasız görünüyor. Bu alandaki sorun, ortaya çıkan sonucun genelleştirilip genelleştirilemeyeceği ya da diğer deyişle tümevarım sorunudur.⁹

Deneylenebilen alandaki tümevarım sorununu bir kenara bırakırsak, bilimsellik tartışmasının en yoğun olduğu bu deneylenemeyen alanla ilgili bilimsellik metodunun nasıl uygulandığına bakmamız gerekmektedir. Bu alan spekülasyonlara açık bir alandır. Her problem için birden fazla senaryo üretilebildiği için ve sonuçlar duyular seviyesine indirilemediği için tartışmaların devamı kaçınılmaz görülmektedir.

Açıktr ki, Hume’un nedensellik tartışması ontolojik bir tartışma değildir. özetle Hume’un söylemek istediği şudur: “güneş yarın yine bildiğimiz saatte doğuyorsa bu bir zorunluluk olduğu içindir. Ancak biz bu zorunluluğun bilgisine sahip değiliz. Bildiğimiz sadece güneşin doğduğudur”.

Doğa bilimlerinde “*nedenselliğin bilgisi*” hariç deneylenebilen nesne hakkında elde edilen sonucun genelleştirilmesi ile ilgili bir problem görünmüyor. Tümevarımın bizzat kendisi Popper’da olduğu gibi tartışma konusu olsa da, bu tartışma felsefe dünyası ile sınırlı olmak zorunda kalmaktadır. Fakat en azından bu alan spekülasyona açık olan alana oranla daha az problemlili görünüyor. Tümevarım eğer şeyin neliğine ilişkin ise zaten tümevarıma itiraz mantıklı olamaz. İtiraz daha çok şey’in arızı yönlerine ilişkindir.¹⁰

Sosyal bilimlerde bilimsellik anlayışına geçmeden önce, doğa bilimlerinde sağlıklı bir deneyin şartlarına bir göz atmak gerekmektedir ki, eğer bu alan *bilimsellik dışı tartışmalara* sosyal bilimlere göre daha kapalı ise buradaki usullerin bilinmesi sosyal bilimler için de gerekli olacaktır. Bir örnek olarak suyun kaynaması ile ilgili kıstasları göz önüne alalım:

“*Su 100 derecede kaynar*” fizik önermesini değerlendirelim;

Bu ifade ancak “*arka planında gizli olan şartlar*” ile birlikte bir bilimsel önerme olarak alınabilir. Suyun donmasının sıfır, kaynamasının da 100 derece olarak isimlendirilmesini yani donma ve kaynama noktası arasının yüze bölünmesini bir kenara bırakırsak, bu ifadenin arka planında başka şartlar gizlidir. İlk ifadeyi düzeltirsek ifade şöyle olur;

“*Su 76 cm cıva basıncında 100 derecede kaynar*”.

⁹ Tümevarım söz konusu olduğunda tartışmalar Viyana çevresinin ve ya Popper’in görüşleri etrafında gerçekleşmektedir. Ancak son noktada fizik dünyada tümevarım tartışmasız kabul görmeye devam etmektedir.*

* Aristoteles ve İbni Sina tümevarımı *tam* ve *eksik* tümevarım diye ayırır. Tam tümevarım yani ilk öncülün tüm nesnelere göre hüküm verme mümkün olmadığı için, tümevarım deyince *eksik tümevarımı* kastediyoruz (Uyanık 2012: 221).

¹⁰ Eğer tümevarım yani genelleştirme şeyin neliğine ilişkin ise yani olmazsa olmaz demek olan apriori özelliğine ilişkin ise zaten bizzat şeyin tanımı olduğu için bu genelleştirmeye itiraz edilemez. Tüm kuğuların “*canlı*” olması gibi (tam tümevarım). Ancak genelleştirme şeyin arızı yani asli olmayan özelliğine ait ise sonuç doğru da yanlış da olabilir. Tüm kuğuların “*beyaz*” olması gibi (eksik tümevarım). Tümevarım tartışması bu alanla sınırlıdır.

Bu ifadeye suyun 100 derecede kaynamasının atmosfer basıncının 76 cm cıva basıncında yani 1 atmosfer basıncında olabildiği şartı eklenmiş oldu. Ancak tüm şartlar henüz yerine gelmemiştir. Eğer devam edersek 76 cm'nin de ne demek olduğunu açıklamamız gerekmektedir;

“Su, 100 cm uzunluğunda 1 cm genişliğinde bir borunun içine cıva konulup ters çevrildiğinde üstte 24 cm boşluk oluştuğu durumda yani toplam 76 cm cıva seviyesi göstergesinde 100 derecede kaynar”.

Bu ifade de suyun 100 derecede kaynamasına diğer zorunlu bilgileri de eklemiş oldu. Ancak cıvanın birim kütlesi ve 'derece'nin nasıl bir birim olduğu henüz ortada yoktur. Eğer cümleye ilave edersek;

“Su, 100 cm uzunluğunda 1 cm genişliğinde bir borunun içine birim kütlesi 13.6 gr/cm³ olan bir sıvı yani cıva konulup ters çevrildiğinde üstte 24 cm boşluk oluştuğu durumda yani toplam 76 cm cıva seviyesi göstergesinde 100 santigrat derecede kaynar”.

Bu fizik önermesi suyun kaynama derecesini tam olarak bize anlattığını düşünüyoruz. Ancak ısının hiç olmadığı bir dereceyi değil, suyun donma derecesini esas aldığımız için 100 derece tabirini kullandık. Eğer mutlak sıfır olan -273'e göre ifade edersek o zaman önerme şu hale dönüşür;

“Su, 100 cm uzunluğunda 1 cm genişliğinde bir borunun içine birim kütlesi 13.6 gr/cm³ olan cıva konulup ters çevrildiğinde üstte 24 cm boşluk oluştuğu durumda yani toplam 76 cm cıva seviyesi göstergesinde +373 kelvin derecesinde kaynar”.

Buraya kadar söylenenler bilimsellik kriterinin bir özelliği olan “**şartlı önerme**” kısmını yerine getirmiş oldu. Ancak burada sosyal bilimler açısından bizi ilgilendiren farkına varılmamış en önemli nokta şudur; *bir bilimsel önerme ortaya konulduğunda asıl yapılan sadece olanın kabulü ya da sınırı değil olmayanların yani önermedeki yargının dışındaki yargıların tamamının reddedilmiş olmasıdır. Bir kabule karşılık sonsuz reddiye vardır. Yani “su 100 derecede kaynar” dediğimizde, “100 derece” dışında sonsuz sayıdaki dereceleri reddetmiş olmaktadır. Bu fizik önermesine yaptığımız her ilave, tanımı iyice daraltmaktadır. 76 cm cıva basıncı, 76 cm dışındaki tüm basınçları, cıva dışındaki yani 13.6 gr/cm³ dışındaki tüm farklı kütledeki sıvıları, 100 cm uzunluk tüm diğer uzunlukları, 1 cm çap tüm diğer çapları, +373 Kelvin derecesi de tüm diğer sıcaklıkları reddetmiş olmaktadır. Burası “bilimsellik” söz konusu olduğunda sosyal bilimler açısından dikkat edilmesi ve yararlanılması gereken en önemli noktayı barındırmaktadır*

3- Sosyal bilimlerde “bilimsellik” anlayışı

Doğa bilimlerinde bilimsellik kriterinin sadece onaylama değil, asıl olarak reddetmeyi içerdiği görülmektedir. Deneylenemeyen bir alanda onaylama mümkün olmadığı için, ikinci yön yani olumsuzun reddedilmesi usulü bir kriter olarak alınabilir. Bu usul hem deneylenemeyen doğa bilimleri alanında, hem de sosyal bilimler alanında kullanılabilir.

Duyu bilgisine materyal sağlayamayan yani deneylenemeyen doğa bilimleri alanında reddetme usulü kriter olarak ortaya konulduğunda bilimsel kuram adını almış bir çok kuramın saf dışı kaldığını görebiliriz. Saf dışı kalan ne kadar teori, kuram vs. olursa, doğru olanı bulmak daha kolay olacaktır. Kavramların netliği kendi tanımından çok ne olmadığının tanımına bağlı görünüyor. Bu konuda aşağıda vereceğimiz örnekler, bilimsellik kavramının içinde yer aldığı halde deneylenemeyen guruba aittir:

Yıldızları da güneş gibi büyük kütleli cisimler olarak kabul ettiğimizde¹¹ gece ve gündüzün var olması, gece yıldızların, gündüz güneşin dönmesini gördüğümüzde iki görüş, iki ihtimal arasında kalırız. Ya arz dönmektedir ya da tüm yıldızlar dönmektedir. Eski **Batlamyus** astronomisinin evreni dünya etrafında çeviren görüşü, **görünenin doğruluğu** ya da **duyuların aldatmadığı** prensibine dayanır. İster yıldızlar güneş gibi büyük kütleli olarak kabul edilsin, isterse edilmesin, uzaklık konusunda herkes hemfikir olduğu için dünyanın döndüğünü kabul etmemek, ister istemez sonsuz uzaklıktaki yıldızlardan oluşan tüm evrenin (24 saatlik) bir süre içerisinde dünya etrafında döndüğünü kabul etmek anlamına gelir. Bu o zamanki astronomi bilgisine göre bile aklın kabul edeceği bir düşünce değildir.¹²

Bir başka örnek verirsek; **Descartes’in “ağırlık kuvveti”** (Descartes 2015:3)¹³, Newton’un **“yerçekimi”** dediği kavramı inceleyelim. Hume’cu açıyla bakarsak zaten **“bildiğimiz tek şey”** taşın düştüğüdür, niçin düştüğü değil. Bu konuda ileri sürülen teoriler; **“yerin çekirdeğinin dönüşünden kaynaklanan statik elektrik”**ten kaynaklandığı, bir diğeri yine Descartes’e ait olan **“evreni dolduran bir sıvı maddenin girdap hareketiyle her şeyi merkeze ittiği”**, bir diğeri **“kütleli çekim”**, bir diğeri **her atomda mevcut çekim güçlerinin toplamından ibaret olması** vs. gibi. Eğer gezegenlerdeki ve güneşle olan irtibatın kaynağı olarak kütlelerdeki çekimi güneş sistemindeki çekimin kaynağı olarak kabul edersek bu durumda gezegenlerin arka arkaya dizilmesi durumunda yörüngelerde değişiklik veya bozulma olacağını da kabul etmiş oluruz. Çünkü çekim kuvvetleri toplanacaktır. Bu teori bu şartla kabul edilmesi gereken bir teori dir ve bilindiği gibi gezegenler arka arkaya geldiğinde bir değişiklik olmamaktadır. Bu durumda teorinin şartlı ayağı ortadan kalkmıştır. Sonuçta bu alan deneylenen bir alan değildir. Bu nedenle duruma uygun senaryolar üretmeye uygundur. Deneylenemediği için her türlü açıklama paradigma olarak kalacaktır.

Bir örnek daha verirsek; bir arının gördüğü çiçeklerin yerini bal toplayan arılara güneş olan açısıyla anlamalarını sağlayacak bir hareketi yapması. Bu hareketin **bilinçli** olması kabul edilirse, 6 cm yanda açık olan pencereden çıkamaması açıklanamaz. Güneşe göre çiçek bahçesini açısıyla tarif edebilen bir canlının açık camdan çıkamaması arının hareketinin nedeni olarak gösterilen hiç bir teorinin içinden çıkacağı bir şey değildir. Bu nedenle her açıklama paradigma olmaya adaydır.

¹¹ Örnektir.

¹² Bu, kıvartılmak için bir değneğe geçirilmiş kuşun pişirilmesi için kuşun döndürülmesi yerine arzın yıldızlarla birlikte kuşun etrafında döndürülmesi düşüncesine benzer.

¹³ Descartes bu kavramı “ahlak mektupları”nda “ruh-beden ilişkisini yani maddi olmayan ruhun nasıl maddi olan bedeni harekete geçirdiğini açıklamak için kullanır.

Bir başka örnek de Kant’ın antinomilerinden birisi olabilir. Kant numen alana ait olduğu için, maddenin sonsuza kadar bölünebilmesinin ve bölünememesinin aynı derecede kabul edilebilir olduğunu söylemektedir (Heimsoeth 2007:32). Ancak sadece bu antinomiye mahsus olarak, bu iki şıkkın aynı anda var olması zaten mantıken mümkün olmadığı gibi gerçekte de mümkün olmayacağına belirtmek gerekir. Çünkü sonsuza kadar bölünebilme zaten mümkün değildir.¹⁴ Sonsuza kadar bölünebilen, maddenin kendisi değil mesafesi ya da büyüklük birimidir. Zihnen her şey bir büyüklüğe sahiptir ve sonsuza kadar matematiksel olarak bölünebilmesi mümkündür. Ancak bu sadece zihinde var olabilir, gerçeklikte mümkün olmaz. Bölünen madde değil, büyüklük ölçüsüdür. Bu nedenle deneylenemediği sürece paradigma sınıfına dahil olacaktır.

Bu reddetme usulünün esas olması ile sosyal bilimlerin daha fazla bilimsellik kazanaacağı düşünülebilir. Öncelikle sosyal bilimlerde deneyden çok akıl ön planda olduğu için, akıl da mantık kurallarına zıt kabullerde bulunamayacağı için bu **reddetme ile kavram netleştirilmesi** usulü daha kabul edilebilir görünüyor. Yukarıda sayılan örneklerin hiç birisi suyun kaynama derecesinde olduğu gibi şartları ortaya konularak söylenebilen önermeler değildir. Bu nedenle şartları konularak sınırları çizilememiştir. Sınırları konulana kadar ileri sürülen tezlerin hiç bir bilimsel değeri olmayacaktır.

Buraya kadar saydığımız örneklerden bilimselliğin üç kriteri ortaya çıkmaktadır:

- 1- Bir önerme tekrar tekrar **deneylenebildiğinde** ve aynı sonuçları verdiğinde bilimsel önerme olur.
- 2- Bir önerme **sınırları belirlendiğinde** bilimsel önerme olur .
- 3- Bir önerme **zıttı belirlendiğinde** bilimsel önerme olur.

Bu üç ölçütten son ikisi sosyal bilimler alanı için de kriter olabilir. Her ne kadar Dilthey, haklı olarak doğa bilimlerinin görevinin **açıklama**, beşeri bilimlerin görevinin de **anlama** olduğunu söyleyerek (Dilthey 1968:213), doğa bilimlerinin insana, dolayısıyla da insani bilimlere bağlı olduğunu göstererek beşeri bilimlerin kesinlik derecesinin doğa bilimlerinden daha yüksek olduğunu ileri sürmüşse de, bu iddianın pratik bir tarafı yoktur. Çünkü uygulamaya dönük bir iddia değildir. İnsani bilimlerin bilimselliğine ilişkin ölçüt pratikte uygulanabilir olmalıdır. Bu ölçüt de yukarıdaki iki maddede geçtiği gibi **“kabul ya da sınır”** ve **“zıtlık”** kavramlarını içermelidir.

Problemin daha net anlaşılması için basit bir önermeyi tekrar edelim;

“Bu cisim demirdir” dediğimizde hangi yargıları kabul ederek ve hangi yargıları reddederek sınır çizdiğimizize bakalım:

Kabullerimiz; **“demir öncelikle vardır** (var olan çok şey vardır), **metaldir** (çok sayıda metal vardır), **paslanır** (çok sayıda paslanan madde vardır), **serttir** (sert olan çok madde vardır), **ağırdır** (ağır olan çok cisim vardır), **mıknatıs çeker** (mıknatıs nikel ve kobaltı da çeker),

¹⁴ Bu evrenin olmadığı düşüncesiyle aynı anlama gelir.

mat gri renklidir (mat gri renkli çok cisim vardır), **eriyebilir** (her metal için geçerli), **döküm yapılabilir** (her metal için geçerli), **esnetilebilir** (esneyebilen çok madde vardır), **ısıtıldığında kızarır** (bir çok madde ısıtıldığında kızarır), **çok ısıtıldığında beyaz ışık verir** (bir çok madde gibi), **ışığı geçirmez** (maddelerin çoğu geçirmez), **ısıyı iletir** (elementlerin çoğu iletir)” vs.. bu özelliklerin sayısı reddedilenlere göre daha azdır. Eğer Husserl’in bakış açısıyla baksak demire ait özü deneyde bulamazdık.

Reddiyelerimiz; “demir **tahta** (odun, dal, yaprak, meyve, kök, tohum, çiçek, budak vs.) değildir. **Taş** (kireç, çakmaktaşı, kireç, granit, lüle, kil, kum, elmas, kömür, beton, mermer vs) değildir. **Sıvı** (su, yağ, alkol, sirke, süt, deniz suyu, şıra vs.) değildir. **Gaz** (oksijen, karbon-dioksit, azot, asetilen, hidrojen, duman, buhar vs.) değildir. **Bitki** (elma, ayva, kiraz, hurma, karpuz, erik, biber, patates, lahana, yosun vs.) değildir. **Saydam** (cam, elmas, zümrüt, tuz, pirlanta vs.) değildir. **Sarı** (yeşil, kırmızı, mor, turuncu, pembe, vs.) değildir. **Yumuşak** (pamuk, kadife, yün, lastik vs.) değildir. **Kırılgan** (cam, tuz, tahta, seramik, bor, vs.) değildir... Dikkat edilirse kabullerimiz sınırlı, reddiyelerimiz sınırsızdır. Her kabul, o kabulün zıddını reddetmektir. Her red, onun zıddını kabul etmektir.

Dolayısıyla ileri sürülen yargılar reddedilmiş zıtlarıyla birlikte kabul edilmiş demektir. Sadece kabul veya sadece red ile elde edilen bir yargı bilimsel değildir. Sosyal bilimler ve özellikle felsefe, kabulleri mantık üzerine oturduğu için ve deney yapma imkanı olmadığı için bu reddiyelerle birlikte yargıların değerlendirilmesi kuralı vazgeçilmez kural olmak zorundadır.

Kuram, hipotez ya da teoriler zıtları ile birlikte, yani bir kabul yapıldığında aslında nelerin reddedildiği, bir red yapıldığında aslında nelerin kabul edildiği göz önünde tutularak ele alınmak mecburiyetindedir. Yani bir görüşü kabul ettiğimde neyi reddetmiş olurum ve bir görüşü reddettiğimde neyi kabul etmiş olurum. Dolayısıyla bir bilimsel önerme “**şartlandırılmış önerme**” olmak zorundadır.

Bir kaç filozofun görüşlerinden hareketle sosyal bilimler alanında yani deneyin bulunmadığı bu alanda sınır çizme ve önermenin zıddını ortaya koyma yani “**şartlandırılmış önerme**” örneklerine bir göz atalım:

“Hiç bir şey yoktur. Olsa da bilemezdik, bilsek de aktaramazdık”

Felsefi bakış açısı hiç bir şeye doğru veya yanlış demeden argümanı şartlarıyla birlikte ortaya koymak şeklinde olmak zorundadır. Bu argümanın da doğru olma şartlarına baktığımızda duyusallığın verilerinden başka bir bilgi kaynağını tanımamanın sonucu olduğunu görürüz. Sofistlerin bu argümanı bilginin imkanını reddeden bir argümandır. Reddetme gerekçesi ise farkında olunmadan bilginin tek kaynağının duyular kabul edilmesidir. Bu durumda bu argümanı zıddıyla birlikte şartlı olarak şöyle ifade edebiliriz:

“Eğer ‘bilgi’nin tek kaynağı duyularsa ‘bilgi’nin imkanı yoktur. Eğer bir başka bilgi kaynağı varsa (akıl) bilginin imkanı mümkündür.”

Dolayısıyla eğer bilginin tek kaynağı duyularsa Sofistler haklıdır, değilse yanlışlardır. Sosyal bilimlerde **tüm önermeler** bu tarzda **şartlarıyla birlikte** ortaya konulduğunda felsefe gibi mantığa dayanan disiplinler başta olmak üzere tüm sosyal disiplinler için bilimsellik yolu açılmış olur.

Bir örnek de Sokrates’ten verelim:

“Bir kimsenin kötü olanı ve kötü olduğunu bildiği bir şeyi isteyerek yapması insanın doğasına aykırıdır” (Platon, Protagoras, 358c-d).¹⁵

Bu önermeye göre insan bile bile yanlış yapmaz. Acaba insanları aldatan kimselerin, aldatmanın yanlışlığını bilmediği ne kadar iddia edilebilir? Descartes, hatanın nedenini **irade-nin aklın önüne geçmesi** (Descartes 1998:211) olarak tanımlar. Yani insan saf akıl varlığı değildir.

Öyleyse bu önermeyi şu şekilde şartlandırabiliriz:

“Eğer insan denen varlık sadece akıldan ibaret ise veya insan duygulardan mahrum bir varlık ise o zaman bu önerme doğrudur”.

Halbuki *duygusallık hesaba katılmadan insan tanımı yapılamaz*. Duygusallık ise Aristoteles’in tanımıyla haz ve acı olarak kendini gösterir (Aristoteles 1998:1153a). İnsan sınırsız hazzı ister, her acıdan kaçır ve hazır olan küçük bir hazzı gelecekteki büyük hazzı daha fazla meyleder. Hazır küçük bir acıdan, gelecekteki büyük acıdan daha çok çekinir. Haz ve acının insan üzerindeki etkisi bu haliyle malum iken, insanın sadece bildiğine göre eyleyeceğini düşünmek insan tanımına aykırıdır. Öyleyse önermeyi şöyle özetleyebiliriz;

“İnsan yalnızca akıldan ibaret bir varlık ise bilerek yanlış yapmaz, eğer akılla birlikte (haz ve acı yeteneği olan) duyguları olan bir varlık ise bilerek yanlış yapabilir”.

Bir örnek de **gayeliliği gayesiz nedenlerle açıklamaya çalışan** yani *“gayeselliği bilinçsiz nedenlere veren”* **Darwin** teorisinden (Weber 1998:390) verelim: Darwin *“Türlerin Kökeni”* adlı kitabında özetle canlıların uzun bir zaman içerisinde değiştiklerini, **daha iyiye evrildiklerini** söyler. Bu argümanın da sınırını çizmek yani şartlandırmak için hangi şartları gereklidir diye bakalım;

“Canlıları değiştiren etken her ne ise bedeninin tüm organlarını, dokularını ve hücrelerini değiştirmekle canlıyı değiştirmiş olur.” Çünkü *canlının her özelliği nesline geçtiğine göre*, bir değişim olması durumunda bu değişimin nesle geçişinin de sağlanması gerekir. Bu noktanın nasıl gerçekleştiği ayrı bir konu, canlıdaki değişimin her hücrede kayıtlanarak var olması gerekir. Yani canlının her hücresi canlıya ait tüm bilgileri taşıdığına göre, örneğin kasta meydana gelen bir değişikliğin mide, kalp vs. gibi tüm organların hücrelerinde de gelecek nesle geçebil-

¹⁵ Herhalde trafik kurallarına uymanın herkes için gerekli ve iyi olduğuna hiç kimse itiraz etmez. Kurallara uymak, uyan kişinin lehine bir durumdur. Ancak devletin ceza yaptırımını kalkması durumunda insanların çoğunluğunun trafik kurallarına uymak onun lehine olduğu halde nasıl davranacağını çok iyi biliyoruz. Buradan anlaşılan o ki, insan için doğruyu bilmek, yapmak değildir.

mesi için aynı şekilde kayıtlı olması zorunludur. Öyleyse değişimin var olduğunu iddia eden önermeyi şu şekilde şartlandırabiliriz:

“Bedenin bir bölgesindeki değişim, vücudun tüm hücrelerinde aynı değişikliği nesle geçirecek şekilde gerçekleşerek kayıt altına alınabiliyorsa canlılarda değişme olması mümkündür”.

Bilimsellikte, “bir şekilde olmuştur” gibi bir açıklama olamayacağı için, bu teorinin bilimsellik sınıfına girebilmesi için sacayaklarından biri olan “bir bölgedeki değişimin her hücrede nasıl kayda alındığı” fiilinin gösterilmesi gerekir. Aksi takdirde **şartsız kabul** anlamına geleceği için bilimsellikte bir ilgisi kalmamış demektir.

Son bir örnek olarak felsefede “**açıklayıcı kavram**”, Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslamiyet’te “**ma’bud**” yani “tapınılan” anlamına gelen Tanrı¹⁶ kavramına bakalım. Sosyal bilimlerde ve özellikle felsefede en önemli kavram olan Tanrı kavramının sosyal bilimler açısından nasıl şartlandırılabilirliğine bakalım:

Tanrı kavramı gerek felsefi sistemlerin tutarlılığı için gerekse inançların sorgulanması için en çok tartışılan kavramdır. Çünkü görüşlerin tamamı Tanrının olup olmadığına ya da nasıl bir mahiyette olduğuna bağlı olarak ortaya konulduğu için Tanrı kavramı felsefeden çıkarıldığında ne Aristoteles’in, ne Descartes’in ve ne de Kant’ın vs. felsefesi ayakta kalır. Tanrı kavramı felsefeden çıkarsa ne Aristoteles’in “**ilk muharriki**”, ne Descartes’in duyuların güvenilirliğinin garantisi olan “**güvenilir Tanrı**” ve ne de Kant’ın “**en iyi**”nin gerçekleşmesine neden olacak Tanrıya ihtiyaç duyan sistemi kalır. Bir kavram sadece “**kabul**”den ibaret olarak sisteme konursa bu felsefenin hakikat anlayışına uygun düşmez. O nedenle bu kavramın da şartlandırılması gerekir.

Tanrı kavramı nasıl şartlandırılabilir? Yukarıda geçtiği gibi deneyin olmadığı bir alanda şartlandırma mantıksal zorunlulukla ve zıtların mantıksızlığını göstermekle ortaya konulur. Öyleyse tüm evrenin varlık nedeni olan bir Tanrı kavramı, varlığını zorunlu kılan önermelerle birlikte, yokluğunu kabul durumunda ortaya çıkan çelişkilerin gösterilmesi ile şartlandırılmış olur.

Öncelikle “**varlık**” konusunu ele alalım. Söz konusu olan bir yaratıcının varlığı olduğuna göre öncelikle varlık sıfatının durumuna bakmamız gerekir. O taktirde şu zorunlu önerme ortaya çıkar:

“Evren veya Tanrı ya da her ikisi de olsa, kesin olan şey, varlık sıfatının bir mevsufu yani ait olduğu bir “şey”in var olması gerektiğidir. Yani varlık sahibi olan bir şey mecburen olmak zorundadır. Bu anlayış teist, ateist veya deist olsun her görüş için geçerlidir. Varlığın varlığı kesindir, tartışılan varlık sıfatının kime veya neye ait olduğudur”.

---

¹⁶ Kainatın varlık nedeni anlamında genel bir tabiri ifade etmesi için “tanrı” kelimesi kullanılmıştır.

Hareket ezeli olamayacağı için maddenin ezeliyetini “hyle”¹⁷ faraziyesi ile kurtarmaya çalışan Aristoteles’in faraziyesinin bir karşılığı olmadığı için bir kenara bıraktığımızda zorunlu önerme şu ifadeye dönüşür:

“Ya Tanrı ya madde ya da her ikisi ezeldir”

Varlık var olduğu için varlık sıfatının mevsufu yani taşıyıcısı mutlak var olması gerektiği için bu önerme zorunlu olur. Geriye kalan hangisinin ezeli olduğudur. “Hyle” faraziyesini bir kenara bıraktığımızda, hareketin ezeli olamayacağı zorunlu önermesi maddenin ezeliyetini ortadan kaldırır. O zaman yukarıdaki önermeyi tekrar yazmak gerekirse;

“Ya Tanrı ezeldir ya da sonsuz sayıda varlıklar demek olan atomlar hareketleri ile birlikte ezeldir”.

Bu durumda **ilk şart** olarak Tanrının var olmaması “sonsuz sayıdaki atomların sonsuz zamandaki hareketleri ile birlikte ezeli olması” ile şartlandırılmış olur. Yani ‘sonsuz zamandaki atomların sonsuz hareketleri’nin varlığının kabulü ile Tanrının yokluğu şartlandırılabilir.

İkinci şart olarak “görme”nin¹⁸ varlığı açısından bakmak gerekirse “görme”nin nedeni olan ‘şey’in, görmeye neden olan atom dizilimlerini gerçekleştirmeden önce ışığın farkında olması gerekir ki, ışıktan istifadeye yönelik bir dizilim gerçekleştirsin. Öyleyse “görme” eylemi her şeyden önce “ışığın farkında olma”yı şart koşar. Farkında olma ise “bilmek” demektir. Bu durumda önermeyi şöyle ifade edebiliriz:

“Görme eyleminin var olması için önce ışığın farkında olmak (dilden önce tattan, kulaktan önce sestən, burundan önce kokudan vs. haberdar olmak) gerektiği için, ya atomlar ışık, renk, ses, tat ve koku bilgisine sahiptirler ya da bunların nedeni bu özelliklerin bilgisine sahip olan bir bilinçli varlıktır”.

Tıpkı “**varlık**” sıfatı gibi, *sıfat bir aidiyeti gösterdiği gibi* aslında tartışılan ışığın gözden önce bilinmesinin zorunlu olup olmadığı değildir. Zaten mevcut olan bu “önceden bilme” ya da “önceden farkında olma” sıfatının neye ait olduğudur. Tartışılan sıfatların varlığı değil, sıfatların neye ait olduğudur.

Öyleyse Tanrının varlığını şartlandırılmış olarak (hem sınırlandırılmış olarak) şöyle ifade edebiliriz:

“Eğer nesneleredeki gayelilik bir bilince (sahip bir varlığa) ait değilse, bilinçsiz atomlara ait olmak zorundadır”. Ya da “eğer canlılarda görülen gayelilik¹⁹ Tanrıya ait değilse, Tanrıya ait sıfatlara (önceden bilme ve yapma)²⁰ atomlar sahiptir”. Yani eğer atomların Tanrıya ait olan tüm bilince

¹⁷ Maddenin ezeliyetini kabul eden Aristoteles, madde hareketten ayrılmadığı için ve hareket de ezeli olamayacağı için, maddenin ezeli olmaması gerektiğini sonuç veren zorunlu önerme ile ortaya çıkan çelişkiyi “hyle” diye “maddesiz madde” yani harekete ihtiyaç duymayan madde faraziyesi ile aşmaya çalışmıştır. Ancak “hesaba katma mecburiyeti”nden dolayı evren faraziye olmadığı için farazi bir kavram (karşılığı olmadığı için) açıklayıcı zorunlu önerme olamaz.

¹⁸ Aynı durum, işitme, tatma, koklama ve dokunma (sıcak-soğuk, düz-pürüzlü, sert-yumuşak) ve diğer organlar için de geçerlidir.

¹⁹ Gözün görmek, kulağın işitmek için tanzim edilmesi

²⁰ “Yapma” burada “teşkil” yani “şekillendirme” anlamındadır.

ve sıfatlara sahip oldukları ispatlanırsa (hareketin ezeliyetindeki çelişki müstesna, çünkü ispatlanamaz), Tanrının varlığını kabulün şartlarından biri kaybolmuş demektir.

Sosyal bilimlerde yukarıda örnekleri verildiği gibi bilimsellik kriterinin gerçekleşmesi, her şeyden önce zıddıyla şartlanmış önermelerin varlığına bağlı görünüyor. Zıddıyla şartlanmamış önermeler her ne kadar Diltey’in “anlama” görevini yerine getirse de pratikte uygulanamaz olduğu için bilimsellik ve kesinlik arayışına uymamaktadır. Kesinlik anlayışı, önermenin sınırlarının belirlenmesi ve zıddıyla şartlandırma anlayışına bağlı görünüyor. Sınırlama, şartlandırma, dolayısıyla çelişkilerin ortadan kaldırılması.

4- Sonuç

Kavram netleşmesinde en çok dikkat edilmesi gereken hususların başında **varlık** ve **mahiyet** ayrımı gelir. Bazen mahiyeti bilinmeyen şeyin varlığından da şüphe edilmektedir. Halbuki varlık ve mahiyet, bilme açısından tamamen ayırılırlar. Düşüncenin varlığını biliriz fakat mahiyetini bilmeyiz. Bizim mahiyetini bilmememiz düşüncenin var olduğu hakikatini değiştirmez. Mahiyetten önce varlık konusu problem olmak zorundadır. Aynen bunun gibi bilimselliğin ikinci yönü olan “deneylenemeyen” kısmında öncelik şeyin varlığının tespitine, sonra da mahiyetinin tespitine yönelik olmalıdır. Bir şeyin varlığına yokluğuna mahiyetinin bilinmesinden hareketle karar verilemez.

Bilimsellik ölçütü içerisinde değerlendirilecek önermeler öncelikle şeyin varlığına ilişkin olmalıdır. Varlık ve mahiyetten sonra kavram içeriklerinin netleşmesi gelmektedir. İki hinde aynı içeriğe sahip olmayan kavramla hakikat arayışı yapılamaz.

Sosyal bilimlerin nesnesi -hür iradesi nedeniyle- nedenli nedensiz farklı eyleyebilen insan olduğundan, doğa bilimleri gibi deney alanı olamadığı için, bu alanda bilimsellik kriteri *çelişkisizlik* ve *şartlandırma* esasına dayanmalıdır. Sosyal bilimlerde bir önerme zaten çelişki barındıramaz. Ancak bu çelişki zıtların göz önüne alınması durumunda da gerçekleşmemek zorundadır. Bu nedenle bir önermenin zıtlarındaki çelişkili olanlarının elenmesiyle doğru önerme elde edileceği düşünülebilir.

Bir önerme hangi şartlarda doğru, hangi şartlarda yanlış olduğu ortaya konularak ileri sürülmüşse, “kanaat”ten, “zan”dan veya “kabul”den ayrılmış anlamına gelir. Mantıkça tutarlılık esas olmakla birlikte, problem; tutarlılıktan önce mantık sağlamasına giren önerme grubunun ilk önermesinin sağlamlığının mutlaka var olması zaruretidir. $A \Rightarrow B$, $B \Rightarrow C$, $A \Rightarrow C$ olmak zorundadır. Ancak bu kısımda bir problem yoktur. Problem $A \Rightarrow B$ önermesindedir. Çünkü mantık içi boş çerçeve bir değerlendirme olduğu için içeriğe bakmaz. Bize gereken ise içeriktir. Bu nedenle ilk önermedeki $A \Rightarrow B$ önermesinin karşılığının bulunması gerekmektedir. Karşılık ya deneyleyerek ya da önermenin zıttının yanlışlığını ve şartlarını göstererek olabilir. Karşılığı yoksa bu önerme inançtan ibaret kalır. Felsefede nihai amaç ise insandan bağımsız hakikatin keşfidir.

KAYNAKLAR

- Aristoteles, Nikomakhos’a Etik, (Çev: Saffet Babür), Ayraç yayınevi, Ankara 1998
- Descartes. Rene (2015), Ahlak Üzerine Mektuplar, Say yay., İstanbul
- Descartes, Rene (1998), İlk Felsefe Üzerine Metafizik Düşünceler, çev. Mehmet Karasan, MEB yayınları, İstanbul
- Dilthey, Wilhelm (1968), . "The Understanding of Other Persons and Their LifeExpressions", (Trans. by Patrick L. Gardiner), Nineteent-century philosophy, New York,
- Heimsoeth, Heinz (2007), Kant’ın Felsefesi, Doğu Batı yay., Ekim 2007, Ankara
- Kant, Immanuel (2002), Gelecekte bilim olarak ortaya çıkabilecek her metafiziğe Prolegomena, Çev. İoanna Kuçuradi, Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu yay., Ankara
- Kavlak, Ahmet. (2018) “Batı felsefesinde epistemoloji problemleri tarihi ya da ‘bilgi’ üzerine” Kesit Akademi Dergisi, sayı 4
- Kavlak, Ahmet.(1998) “Jose Ortega Y Gasset’in İnsan Felsefesi” (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Kuhn, Thomas. (2000). Bilimsel Devrimlerin Yapısı. (Çev. Nilüfer Kuya). İstanbul. Alan Yay.
- Mason, F. Stephen (2001), Bilimler Tarihi, çev. Umur Daybelge, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara
- Platon, Protagoras, (1997) Çev: N. Şazi Kösemihal, MEB Yayınları, İstanbul
- Uyanık, Mevlüt (2012/1), Tümevarım Meselesi - İbn Sînâ Merkezli Yeni Bir Okuma, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 11, sayı: 21
- Weber, Alfred (1998), Felsefe Tarihi, (Çev: Vehbi Eralp), Sosyal yayınlar, İstanbul
- Windelband, W. (1901), History of philosophy, (2. ed.). Çev. Tufts, J. H., The MacMillan Company, New York
- Wittgenstein L. (2001), Tractatus, Çev. Oruç Aruoba, YKY Yay, İstanbul